

DOI 10.33930/ed.2019.5007.32(4)-6
УДК 37.013.42(09)(477) "195/200"

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ШКОЛЯРІВ В УКРАЇНІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

*SOCIAL PROTECTION OF STUDENTS IN UKRAINE: A RETROSPECTIVE
ANALYSIS*

Т. Л. Гавриленко

Актуальність теми дослідження. Нині в умовах творення правової держави, демократичного суспільства одним із пріоритетних завдань в Україні є забезпечення прав та інтересів дітей як соціального капіталу майбутнього, створення максимальних можливостей для їхнього розвитку, виховання та навчання.

Постановка проблеми. Вітчизняним інститутом захисту дитинства був пройдений великий суперечливий шлях становлення й розвитку, вивчення якого дозволить урахувати досягнення, уникнути помилок і прорахунків, які були в минулому, побачити перспективи подальшого розвитку соціального захисту школярів закладів загальної середньої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення й розвитку допомоги, підтримки, захисту дітей в Україні знайшли відображення у працях А. Д. Бондар, Г. С. Іваненко, О. В. Квас, Н. А. Сейко, В. В. Стинська. Л. Г. Цибулько, Л. А. Штефан та ін.

Постановка завдання. Розкрити питання соціального захисту школярів у закладах загальної середньої освіти в Україні впродовж другої половини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Упродовж другої половини ХХ ст. в Україні сформувалися системні ознаки соціального захисту школярів закладів загальної середньої освіти. Завдяки спільним зусиллям держави та громадськості було організовано фонди всеобучу, шкільні інтернати, групи подовженого дня, транспортування дітей до школи, харчування; створено умови для розвитку, виховання та навчання різних категорій дітей завдяки

Urgency of the research. Today, in the context of the creation of the rule of law, a democratic society, one of the priority tasks in Ukraine is to ensure the rights and interests of children as the social capital of the future, creating maximum opportunities for their development, education and training.

Target setting. The National Institute for Child Protection has gone through a great contradictory path of formation and development, the study of which will take into account achievements, avoid mistakes and miscalculations that were in the past, see prospects for further development of social protection of secondary school students.

Actual scientific researches and issues analysis. The issues of formation and development of care, support, protection of children in Ukraine are reflected in the works of A. D. Bondar, G. S. Ivanenko, O. V. Kvas, N. A. Seyko, V. V. Stynska. L. G. Tsibulko, L. A. Shtefan and others.

The research objective. To reveal the issues of social protection of schoolchildren in general secondary education institutions in Ukraine during the second half of the XX century.

The statement of basic material. During the second part of the twentieth century, in Ukraine, systemic signs of social protection of students of general secondary education have been formed. Thanks to the joint efforts of the state and the public, comprehensive education funds, boarding schools, extended day groups, transportation of children to school, food, conditions for the development, education and training of various categories of children through the opening of boarding schools, extended day schools, sanatoriums

відкриттю шкіл-інтернатів, шкіл подовженого дня, санаторних шкіл та інтернатів, спеціальних шкіл та інтернатів.

Висновки. Здійснений ретроспективний аналіз показав, що задля ефективного соціального захисту школярів потрібно скоординувати роботу державних органів та громадськості, здійснювати належне фінансування цієї сфери, а також підготовку та забезпечення її відповідними фахівцями.

Ключові слова: соціальний захист, школярі, заклад загальної середньої освіти, Україна.

and boarding schools, special schools and boarding schools.

Conclusions. The retrospective analysis showed that for the effective social protection of students is necessary to coordinate the work of state bodies and the public, to provide adequate funding for this area, as well as to train and provide it with appropriate specialists.

Keywords: social protection, students, general secondary education institution, Ukraine.

Актуальність теми. Нині, в умовах творення правової держави, демократичного громадянського суспільства одним із пріоритетних завдань в Україні є забезпечення прав та інтересів дітей як соціального капіталу майбутнього, створення максимальних можливостей для їхнього розвитку, виховання та навчання. Водночас суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні трансформації, що відбуваються в державі упродовж останніх десятиліть, спричинили низку проблем: розшарування населення, падіння моральних принципів, комерціалізацію соціально-педагогічної інфраструктури, зниження ролі сім'ї й закладів освіти у процесі соціалізації особистості, поширення дитячої безпритульності, наркоманії, злочинності тощо, що негативно позначаються на формуванні особистості дитини. У такому контексті значимість проблеми соціального захисту дитинства є очевидною та вкрай актуальною.

Постановка проблеми. Вітчизняним інститутом захисту дитинства був пройдений великий суперечливий шлях становлення й розвитку, якісних перетворень, вивчення якого дозволить урахувати досягнення, уникнути помилок і прорахунків, які були в минулому, побачити перспективи подальшого розвитку соціального захисту школярів закладів загальної середньої освіти. Особливий інтерес викликає друга половина ХХ ст., коли в Україні активізувалася діяльність держави та громадськості у цій сфері, цілеспрямовано здійснювався соціальний захист різних категорій дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз свідчить, що питання становлення й розвитку допомоги, підтримки, захисту дітей в Україні розглядалися фрагментарно – в контексті історії соціальної педагогіки (Л. А. Штефан), доброчинності (Н. А. Сейко), суспільного (А. Д. Бондар, Г. С. Іваненко) та соціального виховання (Л. Г. Цибулько), підтримки материнства і дитинства (О. В. Квас, В. В. Стинська). У працях В. Є. Виноградової-Бондаренко, А. Г. Зінченко, І. В. Ченбай та ін. окреслена проблема висвітлюється стосовно окремих категорій дітей (сиріт, безпритульних, правопорушників) побіжно. До того ж ці дослідження охоплюють різні хронологічні межі. У наукових працях Т. І. Бессонової Л. В. Кальченко, О. Л. Караман, Ж. В. Петрочко, О. М. Потопахіної та ін. присвячених захисту дитинства, ретроспективний аналіз цієї діяльності не здійснюється. Отже, не зважаючи на достатньо

тривалу історію розвитку захисту дитинства в Україні, його вивчення було фрагментарним, хронологічно розпорошеним. Поза увагою дослідників серед інших залишилися питання соціального захисту школярів у другій половині ХХ ст., що і стало предметом цієї наукової розвідки.

Постановка завдання. На основі аналізу різних типів джерел розкрити питання соціального захисту школярів у закладах загальної середньої освіти в Україні впродовж другої половини ХХ ст.; виявити позитивний досвід задля подальшого удосконалення захисту дитинства в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Друга світова війна завдала величезних збитків економіці, культурі й освіті України. У складних післявоєнних умовах спільними зусиллями держави та громадськості у надзвичайно короткий термін було відновлено і розширено шкільну мережу; створено умови для отримання обов'язкової початкової (з 1949 р. – семирічної) освіти дітьми шкільного віку; забезпечено освітній процес підручниками, наочними посібниками, навчальним обладнанням; підвищено кількісні та якісні показники підготовки вчителів [2, с. 71]. Водночас важлива увага з боку держави та громадськості приділялася соціальному захисту школярів.

З 1951 р. у школах почали створюватися *фонди загального обов'язкового навчання (всеобучу)*. Вони надавали допомогу переважно учням-сиротам, дітям інвалідів Другої світової війни, дітям з неповних і багатодітних сімей та іншим матеріально незабезпеченим школярам та використовувалися для придбання підручників і письмового приладдя, білизни, одягу і взуття, для забезпечення харчування, для надання грошової допомоги, для оздоровлення учнів тощо [19, с. 11; 10, с. 25]. Фонди всеобучу, за рахунок яких десятки тисяч школярів отримували допомогу, функціонували в закладах загальної середньої освіти упродовж кількох десятиліть [3, с. 114].

Для учнів, які проживали поза місцем розташування закладу освіти, на початку 50-х рр. ХХ ст. відкривалися *інтернати* при початкових, семирічних (з 1959 р. – восьмирічних) і середніх школах [6, с. 9; 7, с. 20]. Однак не завжди здійснювалися заходи щодо розширення їх мережі, а відтак не всім учням вистачало місць у гуртожитках, інколи вони (місця – Т. Г.) і зовсім були відсутні [2, с. 144].

У 1954 р. Міністерство освіти УРСР зобов'язало завідуючих районних відділів народної освіти, директорів шкіл спільно з правліннями колгоспів організувати *транспортування дітей до шкіл*, віддалених від місця їхнього проживання, забезпечивши постійний нагляд за ними під час переїздів [16, с. 23]. Для учнів початкових, восьмирічних і середніх шкіл, які проживали в сільській місцевості, з 1 вересня 1965 р. вводився *безкоштовний проїзд* на маршрутних автобусах, автотранспорті радгоспів та інших підприємств і організацій, приміських і місцевих поїздах, транспортних засобах колгоспів до школи і в зворотному напрямку до місця їхнього проживання [13, с. 18]. Так, у 1967/68 н. р. різними видами транспорту в школи безкоштовно підвозилося близько 350 тис. школярів, які проживали у сільській місцевості [21, арк. 5].

З метою створення сприятливих умов для навчання і виховання учнів у закладах освіти велика увага приділялася організації їхнього *харчування*: створенню пунктів гарячого харчування, відкриттю буфетів та їдалень. У

багатьох школах учні отримували безкоштовне харчування за рахунок колгоспів, фонду всеобучу та спеціальних коштів з державного бюджету [3, с. 115]. У всіх містах і робітничих селищах учням початкових класів з початку 60-х рр. ХХ ст. організовувалася безкоштовна видача молока, а в школах і групах подовженого дня – дво- та триразове гаряче харчування [14, с. 13].

У середині 50-х рр. ХХ ст. державою було звернуто увагу на організацію позаурочної діяльності школярів завдяки відкриттю *груп подовженого дня*. Ця форма суспільного виховання дітей виникла ще на початку 20-х рр. ХХ ст. та мала на меті покращення “ матеріального і морального становища дітей” , які значний час проводили без нагляду дорослих; створення сприятливих умов для їхнього навчання та виховання. Проте через брак коштів і педагогічних кадрів групи подовженого дня швидко припинили своє існування. У післявоєнний час вони утворювалися в сільських школах найчастіше в період польових робіт. Згодом подібні групи почали відкриватися і в міських школах [1, с. 27]. Для забезпечення нагляду за молодшими школярами у позанавчальний час діяли і т. зв. дитячі кімнати та майданчики. Наприклад, у 1955/56 н. р. в м. Харкові функціонувало 22 дитячі кімнати, де чергували жінки-активістки та матері школярів [3, с. 49].

Відтак у зв'язку з потребою організації педагогічного нагляду за дітьми шкільного віку (батьки яких не могли його забезпечити) у вільний від навчання час та, ймовірно, для припинення стихійного виникнення різних форм суспільного виховання дітей, забезпечення контролю за їхньою діяльністю з боку державних органів у 1956 р. Рада Міністрів УРСР дозволила створювати спеціальні групи учнів I-IV класів із подовженим перебуванням у школі [15, с. 2]. Основні завдання груп подовженого дня полягали у підготовці домашніх завдань, проведенні прогулянок, ігор, позакласного читання та інших заходів. Витрати на початковому етапі їхнього функціонування здійснювалися за рахунок батьків, а в сільській місцевості – колгоспів. Пізніше, коли групи набули масового поширення, порядок їх фінансування змінився – велика частина витрат здійснювалася за рахунок держави [3, с. 49]. Вважаємо, що створення груп подовженого дня поряд із розв'язанням педагогічних завдань стало однією із форм соціального захисту школярів.

У 1956 р. було започатковано новий тип навчального закладу – *школа-інтернат*. Вони організовувалися задля забезпечення загальної середньої освіти дітям-сиротам, дітям з багатодітних і малозабезпечених сімей, дітям самотніх матерів, інвалідів війни і праці, дітям, для виховання яких були відсутні необхідні умови в сім'ї, віком від 7 до 17/18 років [11].

Школи-інтернати створювалися і як нова система суспільного виховання й навчання “ майбутніх будівників комуністичного суспільства” та в подальшому мали охопити значну кількість дітей. Зокрема, планувалося встановити контингент учнів в УРСР до 1960 р. не менше ніж 200 тисяч. Тому для їх організації залучалися різні міністерства та відомства, виконкоми обласних рад депутатів трудящих й інші установи. Однак план розширення їх мережі та охоплення встановленої кількості дітей не виконувався. У 1962/63 н. р. функціонувало 503 школи-інтернати [3, с. 40].

Своєрідною альтернативою школам-інтернатам стали *школи подовженого дня*, відкриті в 1960 р. До них приймалися діти віком від 7 до

15/16 років, батьки яких працювали та не мали можливості забезпечити належне виховання і догляд за ними впродовж дня. У Положенні про школу з подовженим днем зазначалося, що для учнів I-II класів та дітей з погіршеним здоров'ям мав забезпечуватися денний відпочинок. Заняття планувалося проводити в одну зміну. Решта часу мала використовуватися на продуктивну та суспільно корисну працю, самообслуговування, позакласну роботу, культурне дозвілля [12].

На початку 1960/61 н. р. розпочали роботу 104 школи подовженого дня. У 1963/64 н. р. у школах, а також групах подовженого дня навчалося і виховувалося 5,65 % учнів I-VIII класів. Такі низькі показники пояснюємо невідповідністю навчально-матеріальної бази груп і шкіл установленим вимогам. За даними Міністерства освіти УРСР, у більшості шкіл були відсутні або не обладнані кімнати для денного сну та відпочинку дітей. Деякі групи й школи не були забезпечені відповідними кадрами. Внаслідок цього значна частина дітей “ відсіювалася ” [3, с. 40].

Звернемо увагу, що для дітей, які потребували тривалого лікування та реабілітації з 1950 р. функціонували *лісові школи* (упродовж 60-х – 80-х рр. ХХ ст. вони перейменовувалися та реорганізовувалися у *санаторно-лісові школи, школи-інтернати для хворих дітей, загальноосвітні санаторно-лісові школи, санаторні школи-інтернати* [3, с. 109, 196]) – освітні та лікувально-оздоровчі заклади інтернатного типу. Поряд із проведенням профілактичних і лікувальних заходів вони забезпечували систематичне навчання школярів відповідно до навчальних планів і програм для масових шкіл [8, с. 13].

Водночас державна освітня політика спрямовувалася на створення умов для здобуття освіти дітьми, які мали порушення психофізичного розвитку, що, безперечно, вважаємо позитивним. Цій категорії дітей загальна обов'язкова освіта надавалася у *допоміжних школах для розумово відсталих дітей, школах для глухонімих та школах для сліпих* (упродовж 60-х – 80-х рр. ХХ ст. вони перейменовувалися та реорганізовувалися у *спеціальні школи, школи-інтернати, спеціальні загальноосвітні школи та школи-інтернати*) [3, с. 38, 108, 196]. З метою створення сприятливих умов для навчання дітей зі зниженим зором (від 20% до 30%) Міністерством освіти УРСР у 1959 р. було ініційовано відкриття при масових школах *класів охорони зору* [3, с. 38]. Позитивно оцінюємо, що для учнів I-VIII класів, які за станом здоров'я не могли відвідувати школу, організувалося *індивідуальне навчання* вдома. [3, с. 38, 108].

Отже, у 50-х – 80-х рр. ХХ ст. державна політика радянського уряду спрямовувалася на створення та функціонування системи соціального захисту школярів завдяки організації фондів всеобучу, відкриттю шкільних інтернатів, транспортуванню учнів до школи, забезпеченню переважно безкоштовним харчуванням. Вектор уваги спрямовувався і на створення умов для навчання, виховання і розвитку дітей, які мали особливі потреби (діти, які залишалися без нагляду батьків упродовж дня, діти-сироти, діти з багатодітних і малозабезпечених сімей, діти самотніх матерів, діти, які потребували тривалого лікування та реабілітації, діти, які мали порушення психофізичного розвитку) у групах і школах подовженого дня, школах-інтернатах, санаторно-лісових школах та інтернатах, спеціальних школах та інтернатах. Поряд із досягненнями цього періоду, зазначимо, що внаслідок низки причин (недостатнє фінансування, невідповідність навчально-

матеріальної бази, незабезпеченість кадрами тощо), окреслені форми соціального захисту школярів реалізовувалися не в повній мірі.

Вивчення різних типів джерел показало, що в перше десятиліття державної незалежності України внаслідок складної економічної ситуації проблема соціального захисту школярів ускладнювалася. Зокрема, зменшувалася кількість груп подовженого дня; погіршувалося забезпечення учнів безкоштовними підручниками, транспортування їх школи; припинили діяльність фонди всеобучу. Комерціалізація соціальної сфери обмежила доступ дітей до позашкільної освіти, задоволення їхніх культурних інтересів і спортивно-оздоровчих потреб, а отже, – організації змістовного дозвілля [18, с. 3; 17, с. 7]. Внаслідок скорочення шкільних їдалень, зростання вартості обідів порушувався режим харчування школярів (усі учні, за винятком постраждалих від наслідків Чорнобильської катастрофи, дітей-сиріт та дітей з малозабезпечених сімей, харчувалися за власні кошти) [18, с. 3].

Унаслідок глибокої соціально-економічної кризи, екологічних проблем, критичного стану щодо забезпечення дітей раціональним харчуванням, слабкої матеріально-технічної бази системи охорони здоров'я та освіти суттєве занепокоєння викликав стан здоров'я учнів. Вступаючи до школи, 60 % дітей мали ті чи інші порушення соматичного та психічного характеру. Зростала кількість дітей, які мали психоневрологічні захворювання, хвороби нервової системи і органів чуття. 10 % від загальної кількості дітей, які розпочинали шкільне навчання, мали затримку психічного розвитку. У значній частини школярів спостерігалася недорозвиненість емоційно-почуттєвої, інтелектуальної та вольової сфер. Загострювалася також проблема *соціального сирітства* [5; 18, с. 3]. Тож задля покращення становища дітей, зокрема шкільного віку, їхнього соціального захисту, створення сприятливих умов для фізичного, інтелектуального й духовного розвитку, майбутньої повноцінної життєдіяльності та з метою координації дій, пов'язаних з виконанням Конвенції ООН про права дитини, Указом Президента України у 1996 р. було затверджено *Національну програму "Діти України"* [5].

З урахуванням того, що за межею пішоїдної доступності перебували та потребували підвезення 12 % школярів, Комплексним планом заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999–2012 рр. передбачалася організація безоплатного регулярного підвезення до школи та зі школи учнів, які проживали у сільській місцевості [4, с. 14]. У 2000 р. за ініціативи Чернігівської облдержадміністрації була започаткована *програма "Шкільний автобус"*, яка була зорієнтована на забезпечення у сільській місцевості регулярного безоплатного підвезення до місць навчання та додому учнів і педагогічних працівників спеціально створеним новим видом транспорту – шкільним автобусом. У 2003 р. ця програма була затверджена Постановою Кабінету Міністрів України та поширювалася в усіх областях України [20].

Позитивно, що особлива увага з боку держави приділялася створенню умов для отримання освіти хворими дітьми та дітьми з психофізичними порушеннями. У 90-х рр. ХХ ст. продовжили роботу *загальноосвітні санаторні школи-інтернати та спеціальні загальноосвітні школи і школи-інтернати для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку* [3, с. 258]. Задля забезпечення умов для отримання якісної загальної середньої освіти дітьми, що мали органічні та функціональні захворювання

внутрішніх органів і систем організму або вади психофізичного розвитку, з 1998 р. створювалися заклади нового типу – *навчально-реабілітаційні центри* [9, с. 19]. Важливо, що колегією Міністерства освіти України (14 січня 1997 р.) було прийнято рішення про вивчення питання щодо організації *спеціальних класів для дітей з вадами фізичного і психічного розвитку в режимі загальноосвітньої школи* [3, с. 259]. Розглядаємо такі заходи як крок до інклюзивного навчання, що почало впроваджуватися з 2017/18 н. р.

Для дітей, які не мали необхідних умов для виховання і навчання в сім'ї; дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, загальна середня освіта, як і в радянський час, надавалася у *загальноосвітніх школах-інтернатах*. У 1997 р. їх кількість складала 285 [3, с. 258]. Проаналізувавши документи Міністерства освіти України (1991–2001), ми не знайшли інформацію про роботу в 90-х рр. ХХ ст. шкіл подовженого дня. Натомість спостерігаємо функціонування груп подовженого дня, кількість яких, як зазначалося вище, суттєво зменшилася. Пов'язуємо такі зміни зі зменшенням контингенту школярів, а також закриттям окремих груп подовженого дня у зв'язку зі складною економічною ситуацією.

Отже, у перше десятиліття незалежної України державна політика спрямовувалася на реалізацію низки заходів щодо соціального захисту учнів закладів загальної середньої освіти, зокрема, було прийнято Національну програму “Діти України”, започатковано програму “Шкільний автобус”, відкрито навчально-реабілітаційні центри, актуалізовано питання інклюзивного навчання. Як і в попередній період, особлива увага з боку держави була звернута на створення умов для розвитку, виховання і навчання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які потребували тривалого лікування та мали порушення психофізичного розвитку. Водночас у складних соціально-економічних умовах питання соціального захисту школярів ускладнювалося, а саме: погіршувалося транспортування дітей до школи, організація їхнього харчування в закладах освіти; зменшувалася кількість груп подовженого дня; припинили існування фонди всеобучу, шкільні інтернати, школи подовженого дня.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи, зазначимо, що упродовж другої половини ХХ ст. в Україні сформувалися системні ознаки соціального захисту школярів закладів загальної середньої освіти. Завдяки спільним зусиллям держави та громадськості було організовано фонди всеобучу, шкільні інтернати, групи подовженого дня, транспортування дітей до школи, харчування; створено умови для розвитку, виховання та навчання різних категорій дітей завдяки відкриттю шкіл-інтернатів, шкіл подовженого дня, санаторних шкіл та інтернатів, спеціальних шкіл та інтернатів. Окреслені форми соціального захисту дітей можуть бути творчо використані в умовах сьогодення. Здійснений ретроспективний аналіз показав, що задля ефективного соціального захисту школярів потрібно скоординувати роботу державних органів та громадськості, здійснювати належне фінансування цієї сфери, а також підготовку та забезпечення її відповідними фахівцями.

Список використаних джерел

1. Бондар, АД & Кобзар, БС 1969. Навчально-виховна робота в школах-інтернатах і школах подовженого дня. Посібник, Київ : *Вища школа*, 303 с.

2. Гавриленко, ТЛ 2012. 'Початкова освіта в УРСР у повоєнні роки: організація та зміст', *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*, вип. 104, т. 1, Чернігів, с. 67–72.
3. Гавриленко, ТЛ 2019. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект. Монографія, Київ : *Фенікс*, 384 с.
4. Комплексний план заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999–2012 роках 1999. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 9, с. 12–25.
5. *Національна програма "Діти України" 1996*. Затверджено указом Президента України від 18.01.1996 р. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96>> [13 Січень 2021].
6. Положення про інтернати початкових, восьмирічних і середніх загальноосвітніх трудових шкіл з виробничим навчанням 1961. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*, № 5, с. 20–22.
7. Положення про інтернати при початкових, семирічних і середніх школах УРСР 1951. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*, № 13, с. 9–11.
8. Положення про лісові школи для туберкульозних дітей 1950. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*, № 15, с. 13–16.
9. Положення про навчально-реабілітаційний центр 1998. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 5, с. 19–27.
10. Положення про фонди загального обов'язкового навчання в школах Української РСР 1960. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*, № 2, с. 25–26.
11. Положення про школи-інтернати Міністерства освіти УРСР 1966. *Керівні матеріали про школу*, упоряд.: ЄС Березняк, ГК Гончаренко & ОГ Сивець, Київ, с. 150–162.
12. Положення про школу з подовженим днем 1960. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*, № 17/18, с. 26–34.
13. Про безплатний проїзд школярів, які проживають в сільській місцевості 1965. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*, № 20, с. 18.
14. Про заходи поліпшення харчування учнів молоком 1967. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*, № 4, с. 13–14.
15. Про організацію груп подовженого перебування учнів у школі 1956. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*, № 7, с. 2.
16. Про організацію підвозу дітей до шкіл, віддалених від місця проживання учнів 1954. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*, № 1, с. 23.
17. Про підсумки 2000/2001 навчального року та завдання на новий навчальний рік 2001. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 20, с. 3–12.
18. Про початок 1997/98 навчального року в закладах освіти України 1997. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 22, с. 3–8.
19. Про створення і порядок використання спеціальних коштів всеобуча в школах УРСР 1951. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*, № 13, с. 11–12.
20. *Програма "Шкільний автобус" 2003*. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 16.01.2003 р. Доступно: <http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/5242/> [13 Січень 2021].
21. Справка об итогах работы школ Украинской ССР 1968. *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 15, спр. 6355, 47 арк.

References:

1. Bondar, AD & Kobzar, BS 1969. Navchalno-vykhovna robota v shkolakh-internatakh i shkolakh podovzhenoho dnia (Educational work in boarding schools and extended day schools). Posibnyk, Kyiv : *Vyshcha shkola*, 303 s.
2. Havrylenko, TL 2012. 'Pochatkova osvita v URSS u povienni roky: orhanizatsiia ta zmist' (Primary education in the USSR in the postwar years: organization and content), *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Pedahohichni nauky*, vyp. 104, t. 1, Chernihiv, s. 67–72.
3. Havrylenko, TL 2019. Rozvytok pochatkovoï osvity v Ukraini u druhii polovyni XX – na pochatku XXI stolittia: istoryko-pedahohichni aspekt (Development of primary education in Ukraine in the second half of the XX - beginning of the XXI century: historical and pedagogical aspect). Monohrafiia, Kyiv : *Feniks*, 384 s.
4. Kompleksnyi plan zakhodiv shchodo rozvytku zahalnoi serednoi osvity v 1999–2012 rokakh (Comprehensive action plan for the development of general secondary education in 1999-2012) 1999. *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 9, s. 12–25.
5. *Natsionalna prohrama "Dity Ukrainy" (National program "Children of Ukraine")* 1996. Zatverdzheno ukazom Prezydenta Ukrainy vid 18.01.1996 r. Dostupno: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96>> [13 Sichen 2021].
6. Polozhennia pro internaty pochatkovykh, vosmyrichnykh i serednykh zahalnoosvitnykh trudovykh shkil z vyrobnychym navchanniam (Regulations on boarding schools of primary, eight-year and secondary comprehensive labor schools with industrial training) 1961. *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, № 5, s. 20–22.
7. Polozhennia pro internaty pry pochatkovykh, semyrichnykh i serednykh shkolakh URSS (Regulations on boarding schools at primary, seven-year and secondary schools of the USSR) 1951. *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, № 13, s. 9–11.
8. Polozhennia pro lisovi shkoly dlia tuberkuloznykh ditei (Regulations on forest schools for children with tuberculosis) 1950. *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, № 15, s. 13–16.
9. Polozhennia pro navchalno-reabilitatsiinyi tsentr (Regulations on the training and rehabilitation center) 1998. *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 5, s. 19–27.
10. Polozhennia pro fondy zahalnoho oboviazkovoho navchannia v shkolakh Ukrainiskoi RSR (Regulations on funds of general compulsory education in schools of the Ukrainian SSR) 1960. *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, № 2, s. 25–26.
11. Polozhennia pro shkoly-internaty Ministerstva osvity URSS (Regulations on boarding schools of the Ministry of Education of the USSR) 1966. *Kerivni materialy pro shkolu*, uporiad.: YeS Berezhniak, HK Honcharenko, OH Syvets, Kyiv, s. 150–162.
12. Polozhennia pro shkolu z podovzhenym dnem (Regulations on the school with an extended day) 1960. *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, № 17/18, s. 26–34.
13. Pro bezplatnyi proezd shkoliariv, yaki prozhyvaiut v silskii mistsevosti (About free travel for schoolchildren living in rural areas) 1965. *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, № 20, s. 18.
14. Pro zakhody polipshennia kharchuvannia uchniv molokom (On measures to improve the nutrition of students with milk) 1967. *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, № 4, s. 13–14.
15. Pro orhanizatsiiu hrup podovzhenoho perebuvannia uchniv u shkoli (About the organization of groups of extended stay of pupils at school) 1956. *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR*, № 7, s. 2.
16. Pro orhanizatsiiu pidvozu ditei do shkil, viddalenykh vid mistsia prozhyvannia uchniv (On the organization of transportation of children to schools remote from the place of

- residence of students) 1954. *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainskoi RSR*, № 1, s. 23.
17. Pro pidsumky 2000/2001 navchalnoho roku ta zavdannya na novyi navchalnyi rik (On the results of the 2000/2001 academic year and tasks for the new academic year) 2001. *Informatsiyni zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 20, s. 3–12.
 18. Pro pochatok 1997/98 navchalnoho roku v zakladakh osvity Ukrainy (About the beginning of the 1997/98 academic year in educational institutions of Ukraine) 1997. *Informatsiyni zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy*, № 22, s. 3–8.
 19. Pro stvorennia i poriadok vykorystannia spetsialnykh koshtiv vseobucha v shkolakh URSR (About creation and the order of use of special means of universal education in schools of the USSR) 1951. *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainskoi RSR*, № 13, s. 11–12.
 20. *Prohrama “ Shkilnyi avtobus” (School Bus Program)* 2003. Zatverdzheno postanovoju Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.01.2003 r. Dostupno: <http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/5242/> [13 Sichen 2021].
 21. Spravka ob ytohakh raboty shkol Ukraynskoi SSR (Information on the results of schools in the Ukrainian SSR) 1968. *TsDAVO Ukrainy*, f. 166, op. 15, spr. 6355, 47 ark.